

Marcus 2 : 13-17; Marcus 7: 1-23

Individu en gemeenschap

I

Eugen Drewermann

De Duitser Eugen Drewermann is momenteel in Europa de meest gelezen theoloog.¹ In de jaren 60 werd hij tot priester gewijd, maar hij merkte al gauw dat hij in zijn opleiding niet genoeg was toegerust voor het pastoraat. Dus besloot hij een extra studie in de psychoanalyse te doen. Hij zag hoe mensen, in hun zorgen en in hun nood gevangen worden gehouden door angst. Daardoor worden ze verleid tot keuzes die henzelf en anderen kwaad doen. Wat kan hen in deze situatie helpen? Niet een veroordeling. Ook geen morele druk. Maar wel begrip en de bereidheid om samen op te trekken.²

II

De tweede mijl

Drewermann kan overbekende Bijbelteksten uitleggen alsof je ze voor de eerste keer pas echt hoort. Bijvoorbeeld, dat Jezus in Mattheus 5 zegt: ‘Als iemand je dwingt om één mijl met hem mee te gaan, loop er dan twee met hem op’ (Mt. 5:41). Waarom zou je, als iemand je iets vraagt, hem het dubbele geven? Dan had hij dat toch wel gezegd? Nee, zegt Drewermann, mensen kunnen, juist in momenten van grote hulpbehoefte, er de grootste moeite mee hebben om een hulpvraag te *formuleren*. De persoon in kwestie weet dan niet wat hij precies moet vragen. Er is zoveel waar hij of zij tegenop loopt. Of het kan voor zijn gevoel te vernederend zijn.

Dan klinkt zo’n hulpvraag misschien onbeholpen, of als een noodkreet. Loop een mijl met me mee! Wie in zichzelf gevangen zit zegt zo iets. Hoe het ook mag overkomen, je moet het interpreteren als een vraag om hulp, en er minstens twee mijl van maken.³ Je moet *meelopen* met degene die het vraagt en niet meteen zeggen: je loopt de verkeerde kant uit!⁴

Wat dit betekent werd prachtig zichtbaar gemaakt in de indrukwekkende tv-serie die in het vorige najaar werd uitgezonden, het programma Klassen van HUMAN. Boeiend om te zien hoe het toegaat op een zogenaamde achterstandsschool in Amsterdam-Noord. De juffen en meesters lopen met hun leerlingen op. Ze doen niet anders dan met hen de tweede mijl gaan. Ook wanneer de jongens en meisjes van school af zijn houden de leerkrachten zich beschikbaar. ‘Ik ben er voor jou altijd, als je ergens mee zit kun je komen wanneer je wilt’.⁵

III *Wonderen*

Hoe, vraagt Drewermann zich af, ‘kunnen theologen beweren iets te weten van God als zij maar zo weinig van mensen weten?’ Hoe kunnen zij zich zo weinig verdiepen ‘in de wereld waarin de mensen leven’? ⁶ En ja, Johannes schrijft: ‘Wie zijn broeder of zuster, die hij gezien heeft, niet liefheeft, kan ook God, die hij niet gezien heeft, niet liefhebben’ (1 Joh. 4:20).

Wat Drewermann bepleit, is niet een ‘psychologisering’ van Bijbelverhalen. ⁷ Maar, zegt hij, de gezangen en wonderen in de evangeliën kunnen wij niet begrijpen door eenvoudigweg overgeleverde theologische formules te herhalen. Het komt er op aan dat wij zelf ervaren wat in die verhalen wordt beschreven. ⁸ Het gaat daarin over de *nabijheid van God* zelf. ⁹

IV *Handen wassen*

Over de nabijheid van God gaat het ook in het *twistgesprek* van Jezus met de ‘farizeeën en de schriftgeleerden’ dat wij lezen in Marcus 7. De aanleiding is of je moet handenwassen. Dat lijkt onbenullig. We kunnen misschien denken: nu, dat was blijkbaar een issue, een zaak van ‘rein en onrein’, mij interesseert het niet erg, ik neem dit debat voor kennisgeving aan, of ik sla het maar over. Is het nou nodig om verschillen in etiquette ideologisch zo op de spits te drijven en een kwestie van fatsoen tot zo’n grote tegenstelling te maken? ¹⁰

Maar laten we eens beter toekijken. Dan zien we dat die ‘farizeeën en schriftgeleerden’ neerkijken op de mensen met wie Jezus omgaat. Jezus behoort niet tot de *bubble* van de wetsgeleerden. Het stoorde de farizeeën geweldig dat de mensen hem ‘rabbi’ noemden. Het volk kan natuurlijk geen benul kan hebben van de overlevering. ¹¹ Had hij trouwens wel een diploma? Maar ze zien met argusogen hoe geliefd hij zich bij hen maakt. Wie de mensen ook bij hem brengen, hij doet twee dingen voor hen: hij *maakt hun zieken beter* en hij geeft hun *inzicht*, d.w.z. uitleg over de wereld waarin zij leven.

In de ogen van de theologen is er daarbij een grote ‘maar’: bij zulke mensen hoor je gewoon niet in de buurt te komen. ¹² Jezus omringt zich met klootjesvolk. Voor zijn discipelen rekruteerde hij iemand uit het eerste het beste tolhuis (Mc. 2:14). ¹³ Dat komt neer op wat bij ons in de tijd van de Tweede Wereldoorlog een NSB’er was. Iedere 4 mei horen we van hen. Evenals NSB’ers werden tollenaars gehaat als verachtelijk uitschot van de mensheid; zij waren de belastingpachters ten behoeve van de Romeinse bezettende macht. Ze hadden weliswaar hun *geld*, maar een collaborateur als Levi moet innerlijk diep hebben geleden onder zijn situatie. ¹⁴ Hij werd gemeded. ¹⁵

De farizeeën en schriftgeleerden konden er trouwens wat van. De man in de straat hoorde bij wat zij noemden het ‘volk van het land’. ¹⁶ Op dat plebs ‘dat de wet niet kent’ keken ze neer. De *schriftgeleerden* vervloekten hen zelfs (Joh. 7:49). Ze beschouwden hen als zo minderwaardig dat het eigenlijk voor hen geen mensen waren. Wanneer een partijgenoot bijvoorbeeld wilde trouwen met een meisje ‘van het land’, haalden ze het Bijbelse verbod aan dat je geen ontucht mag plegen met *dieren*. ¹⁷ Dat doet denken aan die burgemeester bij ons die, in het voorjaar, de jongeren die rellen veroorzaakten in onze steden, betitelde als ‘eencelligen’. ¹⁸

De kwestie van het handenwassen, van ‘rein’ of ‘onrein’ had dus alles te maken met maatschappelijke ongelijkheid. Jezus vindt het ‘verschrikkelijk om te moeten aanzien hoe het gilde van de theologen zich inbeeldt dat zij sociale verschillen tussen mensen mogen verheffen tot verschillen tussen mens en God’.¹⁹ Hij omgeeft zich juist met mensen van afwijkend gedrag, met ‘tollenaars en zondaars’.²⁰ Jezus gaat om met ‘NSB’ers en criminelen’.²¹

Zoals Levi, de tollenaar. Jezus merkt hem op en *roept* hem. En meteen geeft de man aan die stem gehoor. Een radicaal besluit (Mc. 2:13-14). Hij deed daarmee niet alleen afstand van zijn beroep, maar ook van al zijn familieleden. Onder de naam Matteüs werd hij een van Jezus’ discipelen en de auteur van het boek dat wij nu kennen als het eerste van de vier evangeliën. Waarin hij de Bergrede noteerde.

V

Gedachten komen uit jezelf

Maar er is in Marcus 7 meer aan de hand dan een sociale kwestie. Jezus zag hoe dat handenwassengebod deel was van een net van wet- en regelgeving waarvan de mazen steeds dichter werden getrokken. Alsof het hele het hele leven van de mensen daarin moest worden gevangen.²² Voor het menselijk hart was geen ruimte meer.²³

Met zulke rituele reinheidswetten hebben wij in onze wereld niet te maken. Maar ook wij dreigen vast te komen zitten aan de benauwing van uiterlijke zaken. We scheppen daarin orde met ons verstand. Wij beheersen ze door steeds nieuwe, ogenschijnlijk betere wetten. Mensen worden tot nummers en tot gevallen – *cases*. We horen voortdurend de opmerking dat we zouden moeten zoeken naar de ‘menselijke maat’. Maar daarvoor zijn weer al die *case-managers* nodig die de maat moeten nemen. Het meet-*systeem* is dan bepalend.²⁴ Niet de mensen zelf.²⁵

Wij klagen veel over de samenleving. Over al het onreine dat ons van buiten beïnvloedt. De overheid doet van alles fout. De sociale omstandigheden benadelen ons. Toch lezen we in Marcus 7: *niets dat van buiten de mens komt kan hem, kan haar, bezoedelen* (Mc. 7:15). Gedachten, en besluiten, komen uit jezelf.²⁶ Of je hart rein is wordt niet bepaald door uiterlijkheden.

Dit gaat over de verhouding individu-gemeenschap. Over *waar voor een mens uiteindelijk de oorzaak ligt van hoe hij in het leven staat*. Deze individualiteit is niet alleen een sociologisch, maar, belangrijker nog, een theologisch thema!

Naar aanleiding van de recente *lockdown* is er veel geschreven over de desolate toestand van de jeugd tijdens die periode. Veel *externe prikkels* vielen weg.²⁷ Enkele filosofen hadden hierover een gesprek in de krant. Zouden we niet juist van jongeren mogen verwachten dat die hun speelruimte zelf kunnen invullen?

‘Dat ze dat blijkbaar niet kunnen’, was hun constatering, ‘is het wèrkelijke probleem’. ‘Ze worden grootgebracht in een cultuur waarin weinig [ruimte] is voor het ontwikkelen van creativiteit en voor het ontwikkelen van je ziel’.²⁸

Wat zou het voor de zogenaamde ‘maatschappelijk onaangepasten’ gaan betekenen als wij doen wat Jezus doet ? ²⁹ De evangeliën laten van Hem twee dingen zien: hij *geneest* en hij *onderwijst* (Mc. 2 : 1-1/2, 13).

In Marcus 7 legt hij uit dat nergens anders dan bij *jezelf* niet alleen de goede gedachten ontstaan, maar ook de kwade.³⁰ Ook de gedachten waarvan wij altijd zeggen dat die veroorzaakt worden door de externe omstandigheden.³¹ Maar het zijn *mijn* gedachten.³²

Natuurlijk, de situatie waarin iemand verkeert kan er een zijn van onrecht. Van groot onrecht zelfs. Onrecht kan aan iemand individueel worden aangedaan, maar ook aan groepen. Het kan zelfs institutioneel zijn.³³ Vrouwen, mannen, kinderen, families worden eenvoudig vergeten of willens en wetens beschadigd. Dan past ons ‘architectonische’ kritiek (Kuyper). Ook degene die het onrecht *begaat* doet dat trouwens door een besluit dat in zijn *innerlijk* wordt genomen, ook al is er sprake van passieve aanpassing of navolging. Pieter Omtzigt citeert Thomas van Aquino, die zegt dat een rechtvaardige samenleving niet alleen kan berusten op wetten, regels en procedures, maar ook vraagt om een *innerlijke* houding.³⁴

Maar het is geen wonder dat er jongeren zijn, die tegen de effecten van zulk onrecht niet meer op kunnen. Dat betekent dat zulke jeugd niet één mijl nodig om met ze mee te lopen, maar twee.³⁵ De hulp die zij nodig hebben bestaat uit twee dingen: genezing en *onderwijs*.

Zoals van het besef, dat factoren buiten onszelf nooit bepalend zijn voor de manier waarop *wij omgaan* met diezelfde factoren.³⁶ Natuurlijk, wij zijn op allerlei manieren verbonden met de samenleving, maar dat schakelt onze individualiteit niet uit.³⁷ Wat je persoonlijk vindt, wat je doet, wat je *gelooft*, dat komt uit je binnenste. Een bekend theoloog heeft gezegd: het komt er op aan, dat je ‘bent gegrepen door wat je onvoorwaardelijk aangaat’.³⁸

Amen

---

¹ Bijna 35 jaar geleden verscheen het tweedelige commentaar op het Marcusevangelie van Eugen Drewermann. Onlangs kwam er een vertaling uit in het Nederlands: samen ruim 1350 dichtbedrukte bladzijden: *Wegen naar menselijkheid. Dieptepsychologische lezing van het Marcusevangelie*, Skandalon 2020. Een kort voorwoord werd geschreven door ds Bert van der Woude uit Winschoten, voorzitter van de Studiekring Drewermann, die het initiatief nam tot de Nederlandse vertaling. De Duitse titel is: *Das Marcusevangelium – Bilder von Erlösung*. Drewermann is geboren in 1940. In 1966 werd hij tot priester gewijd. Vanaf 1977 heeft hij een onwaarschijnlijk groot aantal (veelal omvangrijke) boeken gepubliceerd, te beginnen met de driedelige studie *Strukturen des Bösen, Structuren van het kwaad*. De Rooms-Katholieke Kerk stelde hem 30 jaar geleden als docent op non-actief, onder meer vanwege zijn kritiek op het celibaat en op de wijze waarop de Maagd Maria in het katholicisme wordt gezien. Niet lang daarna mocht hij ook als priester niet meer optreden, waarna hij uiteindelijk - op zijn 65e verjaardag - de Katholieke Kerk de rug toe keerde. Zijn invloed nam daarna alleen maar toe. Momenteel schrijft Drewermann aan een nieuwe trilogie over christendom en strafrecht, waarvan het eerste deel *Richtet nicht* is verschenen in september 2020.

² Uit het Ten geleide van Bert L. van der Woude in: Drewermann, *Wegen naar menselijkheid*, p. 8.

³ *Ibid.*, p. 77/78.

⁴ ‘Het is heel kwalijk om zelfs in de exegese van het Nieuwe Testament voortdurend te moeten horen, dat christendom betekent “missiearbeid verrichten”, “verkondigen”, “getuigenis geven” enz., terwijl het in werkelijkheid allereerst veel meer om luisteren en begeleiden gaat’ (*ibid.*, p. 341, noot 7). ‘Het Christendom is geen waarheid voor anderen. Slechts wat men uitlegt met het oog op het eigen bestaan, benadert een religieuze tekst in zijn eigenlijke dimensie’ (*ibid.*, p. 337, noot 14).

⁵ Vgl. noot 37.

⁶ Van der Woude, in Drewermann, *Wegen naar menselijkheid*, p. 8.

⁷ Dit gaat niet ten koste van Drewermanns denken als theoloog. Integendeel. Maar, zegt hij, ‘er is in onze tijd niets zo erg als het feit dat de theologische begrippen niet meer geschikt zijn werkelijk onderscheid te maken tussen ziekte en gezondheid, neurose en genezing, afhankelijkheid en vrijheid’ (*Wegen naar menselijkheid*, p. 171, noot 9). We moeten oog hebben voor de eenheid van pastoraat en psychotherapie. ‘De exegese zelf zou de plek moeten zijn om aan te tonen wat wij op dit punt van Jezus zouden kunnen leren’ (*ibid.*, p. 207, noot 6). ‘Het meest onverdraaglijk is dat heden ten dage juist de vertegenwoordigers van de theologische kerndisciplines [zoals dogmatiek en exegese] nog steeds geloven zich onder het voorwendsel van objectieve wetenschappelijkheid terug te kunnen trekken in geruststellende formuletaal van hun ervaringsloze begrippen. Juist het denken in kant en klare clichés waarin het subject van het begin af aan niet betrokken is, veroorzaakt en rechtvaardigt psychologisch de toestand die de psychoanalyse als neurose en psychose, maar de Bijbel als demonie aanduidt’ (*ibid.*, p. 313, noot 8). ‘Als het gaat om een genezingsproces moet altijd de theologie als ondergeschikt beschouwd worden aan de psychologie’ (*ibid.*, p. 217, noot 4). ‘Geen verkondiging van God is geloofwaardig als hij ons niet nader brengt tot mensen in hun angst en nood, in hun vertrouwen en hoop. Zo vertelt het Nieuwe Testament het en zo moet men het begrijpen om het spreken in Bijbelse leerstellingen en lege formules los te laten en de beslissende beweging van de *bekering* in het eigen leven te ervaren’ (*ibid.*, p. 237, noot 3). ‘Het gaat daarom niet om een leer die men missionair met wonderverhalen moet ondersteunen, maar het gaat om *ervaringen* die men moet doormaken om in de wonderen van genezing het wonder van de persoon Jezus te kunnen zien’ (*ibid.*, p. 236, noot 7). ‘Juist de psychoanalyse kan door de indringende kracht, waarmee ze de macht van de *angst* in mensen naar voren brengt, op de noodzakelijkheid van een vertrouwen wijzen dat ... in de eenduidigheid van een absoluut persoonlijk Tegenover zijn basis heeft, waarin alle dubbelzinnigheid van het aardse is opgeheven’ (*ibid.*, p. 256, noot 22). ‘Men heeft juist de dieptepsychologische poging tot exegese van de Bijbel altijd weer verweten dat zij het geloof “verpsychologiseert” en indirect loochent dat er zoiets als “transcendentie” bestaat aan gene zijde van het psychische. Niets is minder waar. ... De dieptepsychologie maakt het geloof niet overbodig. Integendeel, ze laat ... zien hoe absoluut “noodzakelijk” het is’ (*ibid.*, p. 351). ‘Een psychodynamische analyse kan ... beslist niet de vraag naar de waarheid vervangen’ (*ibid.*, p. 375, noot 7).

⁸ Het gaat om een ander en ‘groter geluk dan wat wij haastend en rennend, dag in dag uit, steeds onszelf proberen aan te praten’ (*ibid.*, p. 136/137).

⁹ *Ibid.*, p. 142, noot 6.

¹⁰ *Ibid.*, p. 441/443.

---

¹¹ En al helemaal niet van de mondelinge commentaartechniek van de rabbijnen (de *halacha*) die inmiddels al twee eeuwen oud was (Drewermann).

¹² Het laatste boek dat Jacques Ellul (1912-1994), toen hij al 80 was, heeft uitgebracht is *Déviances et déviants dans notre société intolérante* (1992), Toulouse 2013 (heruitgave). In de Middeleeuwen, schrijft hij, ‘was het Christendom erin geslaagd de vreemdelingenhaat te overwinnen, en bijna elke familie was bereid een [voorbijganger] als gast te ontvangen’ (p. 32). Er was nog geen sprake van de moderne ‘maatschappelijke onaangepastheid’. Over ‘s heren wegen zwierf allerlei volk: ‘pelgrims, studenten, bedelaars, kruisvaarders, kooplieden, dolende ridders, bedelmonniken, gedemobiliseerde soldaten’. Daar was nog iets van te zien in de film *De Klompenboom* (1978) van de Italiaanse regisseur Ermanno Olmi. Die gaat het over enkele arme Italiaanse boerenfamilies op het eind van de 19de eeuw. Zij leven nog binnen die traditie. De film, ‘een van de ontroerendste en boeiendste films die ooit over religie gemaakt zijn’, speelt in 1898, in het plaatsje Bergamo in Lombardije. Een boerengezin houdt aan tafel altijd één lege stoel vrij. Je weet maar nooit of er een bedelaar langs komt die mee moet eten. Wanneer er zo’n bedelaar binnenkomt en zwijgend aanschuift bij het eten, beginnen de kinderen te gniffelen. De ouders bestraffen hen: hij is een vertegenwoordiger van Christus voor wie ze eerbied moeten hebben. Er was nog geen sprake van de moderne ‘maatschappelijke onaangepastheid’. Ellul wijst op de tegenstelling met de moderne abstracte term ‘algemeen belang’. Het Middeleeuwse begrip ‘*bien commun*’, het ‘gemeenschappelijke goede’, het welzijn van de gemeenschap, omvat al het bijzondere en particuliere, anders zou de term ‘gemeenschappelijk’ niet van toepassing zijn. Het biedt geen plaats voor ‘maatschappelijke afwijking’ (*ibid.*, p. 79).

¹³ ‘Geen verkondiging van God is geloofwaardig als [die] ons niet nader brengt tot mensen in hun angst en nood, in hun vertrouwen en hoop. ... In plaats van de persoon van Jezus star te vereren, moeten wij *zijn als Levi*. Hier ligt het punt van identificatie’ (*ibid.*, p. 236/237, noot 3).

¹⁴ Een terugkeer naar zijn oorspronkelijke sociale omgeving ‘was vooral geblokkeerd door de druk van verachting’, *ibid.*, p. 241. Vgl. Lucas 18 : 9-14 (*ibid.*, p. 455, noot 3).

¹⁵ Als één familielid tollenaar werd, volgden alle andere familieleden. De schande was er toch al. *Ibid.*, p. 241, noot 10.

¹⁶ De term ‘landvolk’ (*Am Haarez*) maakte deel uit van het vocabulaire van de schriftgeleerden (*ibid.*, p. 454/455).

¹⁷ *Ibid.*, p. 283, noot 10.

¹⁸ Vgl. Arjan van Veelen, ‘Komt er een relschopper voor de rechter’, *De Correspondent*, 22 juni 2021 (‘In een filmpje van *de Telegraaf* zei een Rotterdammer dat die relschoppers “aan hun achterpoten” moesten worden “opgehangen”.’) Roxane van Iperen (*De genocide fax. Wat doe jij als het er op aan komt?*, Boekenweek Essay 2021) beschrijft hoe in Rwanda voorafgaande aan de genocide een haatcampagne werd georkestreerd waarin de Tutsi’s werden uitgemaakt voor ‘kakkerlakken’. In 1994 werden er 800.000 van hen omgebracht met de leus ‘Sla die kakkerlakken dood!’

¹⁹ *Wegen naar menselijkheid*, p. 444/445. Drewermann (*ibid.*, 442/442, noot 1) citeert E. Stauffer (*Die Botschaft Jesu damals und heute*, Bern/München 1959, p. 28/29), die in dit gedeelte een afwijzing ziet van de juridische spijswetten en eraan herinnert hoe pijnlijk nauwkeurig de mozaïsche wetten wat dit betreft gehandhaafd werden – het waren inderdaad wetten die als onderscheidende *identiteitskenmerken* van Israël tegenover ‘heidenen’ golden. Daarom woog overtreding van deze wetten bijzonder zwaar. En van Jezus moet je zeggen (hier citeert hij Stauffer): ‘wie samen met tollenaars, zondaars en heidenen eet, is in de ogen van Thora-joden een afvallige, ... maar Jezus is meer dan een afvallige, hij is een verleider of meer dan dat, hij roept op tot afvalligheid. Want het is hem niet genoeg om de mozaïsche spijswetten privé en incidenteel te negeren, hij stelt ze principieel buiten werking en verleidt zijn leerlingen en, door het demonstratieve karakter van zijn tafelgemeenschap met zondaren, de wijde kring van zijn aanhangers op dit punt tot afvalligheid. Je kunt je de opwinding die Jezus door zijn anti-wettische demonstratie veroorzaakte waarschijnlijk niet ernstig en ingrijpend genoeg voorstellen’.

²⁰ Men kritiseert Jezus omdat hij mensen uit de ‘laagste klassen’ bij zich uitnodigt, en vooral dat hij zich *laat* uitnodigen (Drewermann, *Wegen naar menselijkheid*, p. 243, noot 15). De gezamenlijke maaltijd was een teken van achting en zelfs intimiteit (*ibid.*, p. 244, noot 17).

²¹ De nieuwste roman van Marilynne Robinson is *Jack*, Arbeiderspers, 2020. Over de hoofdpersoon zegt een recensie: Er is een onderscheid ‘tussen wat Jack is en wie hij is: “Wanneer je karakterfouten jouw karakter zijn, dan word je een ‘wat’. ... Niemand zegt ooit: een leugenaar is wie je bent, of: wie je bent is een leugenaar. Hij was absoluut een wat”.’ (Koen Schouwenburg, ‘Jack, een donker karakter vol liefde’, *Trouw/Tijdgeest*, 9 januari 2021, p. 50/51).

---

²² Hoe zeer dit overeenkomt met onze moderne en vertechniseerde tijd, brengt Ellul onder woorden als hij constateert dat ‘we onder een regime leven waarin men ernaar streeft de handen van de rechter en van de lagere ambtenaar te binden door hen een volledige reglementering op te leggen die alles vooraf moet voorzien’. ‘Er zijn duizend uitvoeringsbeschikkingen per wet’ (*Déviances et déviants*, p. 196).

²³ Jezus daarentegen doet ‘door de leemten en gaten heen een greep naar het hart van de mens’ en richt zich op ‘waar [ons] bestaan tegenover de ander en tegenover God werkelijk op het spel staat’ (Drewermann, *Wegen naar menselijkheid*, p. 450, noot 13). ‘Als we zelfs in de kerk de vraag niet meer stellen wat voor mens je bent, wat er in jouw hart omgaat, en als ook zij zich zou beperken tot vragen van het soort hoe je je aan tafel gedraagt en volgens welke etiquette je als burgers samenleeft, dan zal de laatste plek verdwijnen waar mensen waarachtig met elkaar kunnen samenleven’ (*ibid.*, p. 453).

²⁴ ‘Een *uitwendig* gebod dat niet steunt op een *inwendig* gebod, moet daarom een altoos omschreven gebod zijn, waarin met juistheid [preciesheid] wordt aangeduid, wat ge hebt te doen of te laten’ (A. Kuyper, *E Voto Dordraceno. Toelichting op de Heidelbergschen Catechismus*, IV, Amsterdam 1905, p. 186). Zie ook noot 34.

²⁵ We moeten beseffen dat ‘menselijkheid’ een kwalitatief begrip is, niet kwantitatief. ‘Zo gauw criteria vaag worden – wat is in vredesnaam een “onbillijkheid van overwegende aard”? – maak je het de computer moeilijk, en wordt het mensenwerk. En mensenwerk, dat is veel te duur’, aldus Jesse Frederik, *Zo hadden we het niet bedoeld. De tragedie achter de toeslagenaffaire*, De Correspondent 2021, p. 44/45. Zie ook p. 215, over staatssecretaris Snel, die een tweetal memo’s leest over hoe ‘opzet/grove schuld’ wordt vastgesteld bij ouders die door de wetteksten inzake de toeslagenaffaire worden gedupeerd: ‘“Dit is me veel te technisch”, noteert Menno Snel op een van de memo’s. “De rillingen lopen over mijn rug”. Hij beklagt zich vaker over het dorre Belastingdienstproza dat hij onder ogen krijgt, waarbij je tussen alle wetten en processen de mens er zelf maar bij moet bedenken.’ ‘Eigenlijk hebben we allemaal de intuïtie’, zegt hoogleraar techniekfilosofie Sabine Roeser, ‘dat je een mens niet in cijfers kunt vangen, maar we zijn er zo aan gewend dat het normaal is gaan lijken’ (*Trouw/de Verdieping*, 25 juni 2021, p. 9).

²⁶ Roxane van Iperen eindigt haar in noot 18 genoemde essay aldus: ‘Een antwoord op de zo vaak gestelde vraag “Wat zou ik tijdens de oorlog hebben gedaan?” heb ik nog steeds niet. In plaats daarvan heb ik tegenwoordig een wedervraag: wat doe je nu?’ (p. 59).

²⁷ ‘Menselijke communicatie is geen kwestie van prikkel-respons-reacties, zoals bij de dieren, maar van het duiden van betekenis’. ‘De feitelijkheid van mijn gedrag kan worden verklaard, maar de betekenis moet worden uitgelegd’ (Paul van Tongeren in *Trouw/de Verdieping*, 19 maart 2021, p. 4/5). Toch zijn de maatschappelijke invloeden in ons type samenleving sterker dan ooit het geval is geweest.

²⁸ Gert-Jan van der Heiden, hoogleraar metafysica aan de Radboud Universiteit in *Trouw/De Verdieping* van 4 februari 2021, p. 9, naar aanleiding van de constatering door veel wethouders dat vanwege de coronapandemie en de *lockdown* de jeugd geen perspectief zou hebben: ‘Juist van de jongeren zou je verwachten dat die [hun speelruimte] zelf kunnen invullen. Dat ze dat blijkbaar niet kunnen is volgens mij het werkelijke probleem waar we als maatschappij mee aan de slag moeten’. Désanne van Brederode voegt er aan toe: ‘Ze worden grootgebracht in een cultuur waarin weinig ruimte is voor het ontwikkelen van creativiteit en het ontwikkelen van je ziel. ... Onze jongeren hebben niet geleerd zich te vervelen. Terwijl je in de verveling juist op een ander spoor kunt komen, je eigen interesses en talenten kunt zien. ... Niet omdat ze je perspectief bieden, maar omdat ontplooiing ervan je je bevrediging zal geven. In de *lockdown* is daar alle tijd voor’. Van der Heiden: ‘Dat vinden we inderdaad lastig. We zoeken continu externe impulsen om vermaakt te worden’ (*Trouw/De Verdieping*, 4 februari 2021 (Filosofisch Elftal).

²⁹ Over Jezus’ voetwassing zegt Johannes 13: ‘Ik heb een voorbeeld gegeven; wat ik voor jullie heb gedaan, moeten jullie ook doen’ (Joh. 13 : 15). Zie de preek van ds. P. J. Rebel in de Tuindorpkerk op 28 februari 2021.

³⁰ Het is merkwaardig dat de historicus Elwin Hofman, die onderzoek deed in de zuidelijke Nederlanden, in het interview in *Trouw/de Verdieping*, 5 juli 2021, p. 6/7, stelt dat het *zelf* rond 1800 zou zijn ‘ontstaan’ door ondervraging in de rechtbanken.

³¹ In sociologisch opzicht spreekt men van ‘onaangepaste jeugd’. Er is iets anders nodig dan repressie of aanpassing (‘integratie’). Jacques Ellul zegt in zijn boek over afwijking (minoriteit) en normaliteit in de samenleving dat de dialectiek tussen deze beide leidt tot *ontwikkeling*: ‘De maatschappij kan drugverslaving of erotisme accepteren: dat zal niet tot verandering leiden. Zij kan een enorm apparaat van repressie inzetten om het geweld te onderdrukken, dat zal niets veranderen. Want de onaangepastheid van de jeugd zal onmiddellijk een nieuwe vorm aannemen, een nieuwe uitdrukking. Het verschijnsel [zelf] van de onaangepastheid (*déviance*) is fundamentele, en men zal de sleutel moeten vinden tot een herinrichting van de maatschappij waarin deze afwijkende jeugd haar voldoening zal vinden, hetgeen de externe factoren (waarop men zich exclusief wil fixeren) van de onaangepastheid zal doen verdwijnen’ (*Déviances et déviants*, p. 146).

---

³² Ellul formuleert het scherp: ‘Elk mens is niet verantwoordelijk voor alles, zelfs niet voor alles wat hij is. Evenmin is hij geconditioneerd in alles en voor alles wat hij doet. Afwijkend gedrag is juist opwindend voor zover het *de uitdrukking [is] van dit dubbele feit, de plaats waar de verantwoordelijkheid, de individuele keuze, kruist met de maatschappelijke gedetermineerdheid van de norm en met het gewicht van erfelijkheid* (cursief van Ellul), *ibid.*, p. 43.

³³ Zoals in Groningen, of bij het toeslagenschandaal.

³⁴ Het belangwekkende boek van Pieter Omtzigt, *Een nieuw sociaal contract* (Prometheus, Amsterdam 2021), dat niet alleen gaat over het toeslagenschandaal maar over de gehele erosie van het staats- en bestuursrecht in Nederland – en dat daarmee dieper graaft dan het boek van Frederik – wijst op de onmisbaarheid van een verandering van mentaliteit. Aan het eind van het laatste hoofdstuk staat een passage die alles te maken heeft met diegenen die, bewust of onbewust, participeren in het bedrijven van onrecht. Deze begint als volgt (p. 203): ‘Wat Thomas van Aquino scherp zag, is dat een rechtvaardige samenleving niet kan berusten op wetten, regels en procedures alleen. Deze vraagt ook om een bepaalde houding van de betrokkenen, een “standvastige en bestendige wil” om te doen wat goed is, zonder calculatie of eigenbelang. Thomas’ medebroeder en leerling Meister Eckhart (1260-1328) duidde deze houding aan met het woord “innerlijkheid”, omdat deze alleen van binnenuit kan komen.’ Zie ook noot 24.

³⁵ Jacques Ellul, die zal zijn beschouwd als een deftige hoogleraar van de Universiteit van Bordeaux, ontmoette destijds de jongerenwerker Yves Chartier met wie hij vriendschap sloot. Met hem startte hij in 1958 een club voor de straatjeugd. In de begeleiding van criminele jeugd was Ellul meer dan twintig jaar actief, behalve de vele avonden ook iedere zondagmiddag dat hij ze thuis ontving. Zijn laatste boek *Déviances et déviants* ging opnieuw over degenen die in ons type maatschappij worden gemarginaliseerd.

³⁶ ‘Ik moet vaak denken’, schrijft Jesse Frederik, ‘aan het Pontplein achter het Amsterdam-Centraal, aan de IJ-oever. Wie hier voor het eerst komt, schrikt zich een ongeluk. Uit vier windrichtingen rijden, scooters, fietsers, voetgangers en Canta’s recht op elkaar af. Ooit stonden er stoplichten, verkeersborden, zebrapaden en bewegwijzering, maar op een dag in oktober 2015 besloot de gemeente die te verwijderen. .... Een halfjaar later bleek dat er iedere dag tienduizenden verkeersdeelnemers langskwamen, en er vrijwel nooit iets misging. Een scooter maakt een boog om een stroom fietsers uit het pontje. Een voetganger trekt en sprintje om een inkomende bakfiets te vermijden. Een vrouw met kinderwagen wijkt uit voor een racende Canta. Het Pontplein voelt als chaos, en dat is precies de bedoeling. Juist door die chaos blijven we nadenken.’ (Frederik, *Zo hadden we het niet bedoeld*, p. 341/342).

³⁷ Als dit *onderwijs* en deze *hulp* aan de jeugd worden geboden, wordt zij van een ‘verloren generatie’ tot een ‘strijdersgeneratie’, om de woorden te gebruiken van Sanne Smeets, zorgcoördinator bij het Over-Y College in Amsterdam-Noord. Zie de interviews met de leraren en leraressen van het programma *Klassen in Trouw/de Verdieping*, 6 februari 2021, p. 2 en 3. Zie ook de preek van ds Okke Wisse in de Tuindorpkerk op 7 maart 2021: ‘...het antwoord op de vraag wie wij zijn [ligt dus] niet alleen in onszelf besloten maar ook in de ander die ons aanspreekt op onze verantwoordelijkheid. Als dit de ontdekking van de zogenaamde corona generatie is, dan zie ik reikhalzend uit naar het moment dat zij het voor het zeggen krijgen. Zij hebben vroeg geleerd dat er soms in het leven een appel kan klinken dat zich niets aantrekt van alle verworven rechten en vrijblijvendheden. En dat juist in het verstaan van dit appel de mens iets vindt dat hem van nature niet is meegegeven: een doel dat er toe doet en dat je met een groot woord ‘het goede’ zou kunnen noemen. Een doel dat je zomaar zou kunnen missen in je leven’.

³⁸ Drewermann, *Wegen naar menselijkheid*, p. 457, noot 10. Het is een citaat van Paul Tillich (1886-1965), *Wesen und Wandel des Glaubens*, Frankfurt/Berlin 1969, p. 121-128.